

СИМВОЛІКА ЧОЛОВІКА І ЖІНКИ У НАРОДНИХ ВІРУВАННЯХ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ)

Аннотация. В статье описана символика мужского и женского начала на материале украинских фразеологизмов, основанная на народных верованиях и мифологии украинцев. Выделена традиционная символика в рамках оппозиции мужчина и женщина, представленная дихотомией: огонь / вода; небо / земля; солнце / земля; дождь / земля; добро и зло; голубь / голубка и др. Данная оппозиция – одна из основных в языковой картине мира не только славян, но и других народов. Мужское и женское начало характеризует мифологическое восприятие мира далекими предками, дошедшее до нас в системе национальных символов.

Ключевые слова: феминность, маскулинность, оппозиция, символ, дихотомия.

Об'єктом сучасних лінгвістичних досліджень все частіше стає живий організм людської мови; саме він змушує мовознавців шукати вектори поєднання, синтезу різних парадигм, методів і принципів, а також доповнювати „великий метод” антропоцентризму етно- та культуроцентризмом [Селіванова, нариси, с.7].

Оскільки мова, як і кожне суспільне явище, безперервно розвивається, разом з нею в постійному русі перебуває і її фразеологічний фонд. Фразеологія національної мови – скарбниця народної пам'яті, куди включаємо прислів'я та приказки. Як окремий розділ мовознавства, фразеологія почала інтенсивно розвиватися з початку ХХ століття. За цей час було поставлено і розв'язано цілий ряд важливих питань, але в сучасному мовознавстві в ученні про фразеологію існує ще багато проблем [Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа»:
(Структурно-семантичний, ідеографічний,

лінгвокультурологічний аспекти): автореферат дис.... канд. філол. наук. – Харків: Б. в., 2002. -19 с.].

Перш за все, звертає увагу багатофокусна концепція аналізу фразеологічного фонду української мови, яка виходить за межі традиційних семантичних і етимологічних розвідок, і яку запропонувала О. Селіванова [Нариси, с.8].

Масштабність проблематики в роботах сучасних дослідників, таких як Л. Авксентьєв, Л. Верба, І. Голубовська, Н. Дем'яненко, В. Іващенко, О. Майборода, Л. Ніколаєнко, Г. Оникович, О. Селіванова та інші зумовлена як традиційними мовнознаковими параметрами фразеологічної одиниці, так і специфічною природою надслівного мовного знака з особливою внутрішньою організацією семантики й граматичної структури.

Відомо, що фразеологічна одиниця – це складна одиниця мови як за своїм значенням, так і за формою. В основі семантики більшості фразеологізмів лежить етимологічний елемент змісту, який є не що інше, як залишкове уявлення про будь-який факт, явище, подію, ознаку. Це уявлення в період становлення фразеологізмів із порівняльних, метафоричних, метонімічних та інших словосполучень було більш рельєфним, могло відображати реальні факти, наприклад, *грім з неба, гріти руки, накрити когось мокрим рядом* тощо, і могло бути нереальним, мало характер вимислу, являло собою своєрідний конструкт людської фантазії, наприклад, *писати як курка лапою* [Л. Г. Авксентьєв. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування. *Мовознавство*, 1987, №1, с.45.). Але фразеологізм не тільки складна одиниця за своїм значенням і формою, фразеологізм є діалектично суперечливою єдністю змісту і форми, раціонального й емоціонального, експліцитного й імпліцитного, образного й безобразного. Постійна взаємодія, детермінованість його складників – важливе джерело динамізму фразем, актуалізації їх внутрішньої форми [Мельник Л. В. Культурно-національна

конотація українських фразеологізмів: Автореф. дис.... Канд.. філол.. наук. – Донецьк, 2001. – 18 с.].

Відомо, що фразеологізми виконують не стільки номінативну функцію, скільки експресивно-оцінну, прагматичну, когнітивну, коли вербалізуються елементи матеріальної і духовної культури – могутньої екстралінгвістичної підоснови фразеологічного корпусу [там само].

Ми повністю розділяємо думку О. Селіванової про те, що фразеологізми будь-якої мови є лінгвосеміотичним феноменом, вони формують особливу „підмову”, в якій в усталеній формі зберігаються і транслуються уявлення етносу про світ [Нариси, с.11].

З іншого боку, фразеологічний фонд мови народу є те живе і невичерпне джерело, яке забезпечує збагачення літературної мови новими виражальними засобами. Це джерело яскравих рис національного характеру й неповторного колориту [О.Г. Тодор. Порівняльні фраземи у психолінгвістичному сприйнятті. *Мовознавство*. – 1994, - № 2-3, - с. 64-69.].

Отже, – робить справедливий висновок О. Майборода, – „Фразеологія – не тільки окраса, скарб мови і народного досвіду, а й наука народознавства [Майборода О. А. Українська фразеологія як джерело народознавства: Автореф. дис. ... канд.. філол.. наук. – Харків: Б. в., 2002. – 18 с.].

Актуальність обраної нами теми полягає в тому, що вона пов'язана з мовною картиною світу, яка „привертає увагу все більшої кількості дослідників і розробляється на різних мовних рівнях” (Якименко, Мосенкіс, Мова та історія, - Вип. 78/79, с.117). Проблема мовної картини світу невіддільна від ширшої проблеми взаємних відношень мови і мислення, у нашому випадку – мови і міфологічного типу мислення предків.

Мовна картина світу є експлікацією національно-специфічної концептуальної картини світу в її кінцевому національно-специфічному оформленні засобами конкретної мови під знаком або патріархальної, або матріархальної системи координат суспільного мислення. Відповідно, мовна

картина світу може бути маркована або як маскуліноцентрична, або як феміноцентрична. Отже, момент «дискримінації» однієї статі на користь іншої залишається в будь-якому разі присутнім. Гендерно «правильна» мова (термін Д. Вайса) може бути «правильною» лише з погляду однієї статі [Архангельська А. М. Маскулінізоване вираження *nomina feminina* та фемінізоване вираження *nomina masculina* у слов'янських мовах: взаємодія "свого" та "чужого"/ А. М. Архангельська // Мовознавство.— 2007.— № 1.— С. 23–37, с. 25].

Визначення категорій фемінності та маскулінності як культурних концептів більшістю дослідників не є випадковим, адже опозиція *чоловічого/ жіночого* є однією з найдавніших опозицій у мовній свідомості різних народів та сягає своїм корінням у міфологічне світосприйняття предків [там само, с.23]. У свідомості прадавньої людини вищезазначена опозиція сприймалася як дві іпостасі людського буття, що є основою світосприйняття [там само, с. 26]. Обидві статі упродовж тисячоліть осмислювалися як дві сторони одного явища, як протилежності, що доповнюють одна одну, як втілене добро і зло, сильне і слабе, праведне і грішне. А. Архангельська зазначає, що при цьому в патріархальному суспільстві жінка усвідомлювалася як атрибут чоловіка, у матріархальному — навпаки [4, с. 24].

У прадавніх віруваннях українців символами чоловіка і жінки були вогонь і вода (*Вогонь — цар, а водиця — цариця* [с. 18]), небо (дощ: *Чоловік — не глина, а дощ — не дубина, не розмочить і не поб'є* [с. 21]) і земля тощо. Звернемося до найдавніших уявлень щодо вогню. У міфологічній свідомості наших предків існували чіткі паралелі між космогонією (творенням, „народженням” Всесвіту), тобто початком життя в природі, і початком людського життя. „Космогонічний міф, — пише М. Єліаде, — служить зразковою моделлю для всіх видів „діяння”. Ніщо краще не забезпечує успіху в творенні та творчості (будь то селище, дім чи дитина), ніж копіювання космогонічного „творіння” [Элиаде, Мирча. Тайные общества: Обряды инициации и посвящения / Пер. с франц. — К.: София, М.:

Гелиос, 2002. – 352, с.16]. На таку символічну спільність вказували І. Нечуй-Левицький, М. Максимович, С. Килимник та інші дослідники українського міфологічного світогляду.

Наприклад, І. Нечуй-Левицький так пояснює зв'язок народження Всесвіту і людини: „На думку про сотворіння людського тіла з дерева, а людської душі з огню навело людей небесне з'явище грому і блискавки в літніх хмарах, звідкіль розвивається початок життя в природі, де в небесному мировому дереві життя, в хмарах запалюється свічка мирового життя і божественна іскра – блискавка... Тут ми бачимо ту саму ідею про початок мирового життя, як і про початок людського життя: блискавка б'є в хмару і викреслює з неї іскру світового життя” [Нечуй-Левицький, Іван. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2003. – 144 с., с. 133].

Аналогічні думки знаходимо і в інших авторів. Так, Л. Іваннікова пише: „Дощ, що спадає на землю, це вода, запліднена вогнем, світлом і від нього все родить. Це водночас шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки), після цього вона родить жито-пшеницю і всяку пашницю. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях, обрядовості” [Українські символи (за ред. М.К. Дмитренка). – К.: Народознавство, 1994. – 140с. ; 33].

У народних віруваннях закріпилося уявлення, що навесні Ярило-Сонце відчиняє небо і випускає тепло, дощ та росу на землю. В результаті відбувається „запліднення” Землі-матері. У веснянці з Волині співається: *Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа одімкнути небо, випустити росу, дівоцьку красу* [Сто найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002. – 448 с., с.108].

Култ Сонця, що „вийшов із культа світла чи вогню” [Таранець В. Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов'янських та германських мов) // Слов'янський збірник. Вип. VI. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 67-72, с. 67], без сумніву, був найдавнішим у наших предків, і з часом у міфологічній свідомості первісних людей стійкою стала формула: ”бог-вогонь – бог-Сонце”. Пригадаємо, що основним принципом архаїчної свідомості був

принцип аналогії. Отже, бог-Сонце, як і всі інші божества, жили і виконували обов'язки за аналогією і зразком з членами найдавніших об'єднань людей, якими були община, плем'я, сім'я.

В текстах усної народної творчості символом жінки часто є сонце. У прислів'ях закріпилася та ж символіка: *Зимове сонце, як удовине серце. Весняне сонце – як дівчини серце* [с. 11].

З трипільських часів сакральним вважалося місце, де зберігався вогонь в печері, а пізніше в печері-хаті. Отже, цілком зрозуміло, що символом материнського начала й непорушності сім'ї у слов'ян була піч. „Піч – наче мати рідна”, – казали в давнину [Войтович В. М. Українська міфологія. – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл. ; 374].

Цікавими в цьому плані вважаємо етнографічні дослідження. „Вариста українська піч завжди займала внутрішній кут хати з одного боку від вхідних дверей і була обернена своїм отвором (*челюстями*) до фасадної стіни (*чільної, входової, передньої*), в якій були вікна... В бідняцьких хатах Полісся та Карпат майже до початку ХХ ст. побутувала архаїчна форма курної печі (*курянка, піч по-чорному*), дим від якої йшов просто в хату” [Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид./А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. К.: Либідь, 1994. – 256 с.; іл.; 20].

Д. Зеленін звернув увагу на те, що у східних слов'ян для збереження вогню з лівого боку в печі робилося спеціальне заглиблення – загнета (рос. *бабка, бабурка*; укр. *припічок*). В це заглиблення з печі замітають гаряче вугілля, притрушують попелом. Хороша хазяйка дбала про те, щоб вугілля завжди було гаряче і в будь-який час можна було роздути вогонь. У білорусів зафіксована традиція при переїзді у новий дім спочатку вносити туди вогонь „із очага”, а потім вносити увесь скарб [Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Пер. с нем. К. Д. Цивинной. – М.: Наука, 1991. – 511 с.; 130].

Піч для вогню як живої істоти була житлом. Мабуть, саме тому за аналогією (в результаті метонімічного перенесення, що ґрунтується на просторовій

суміжності) піч у фольклорних текстах виступає живою, антропоморфною істотою жіночої статі: *Наша піч теркочет, чогось она хочет... У нашої печи золотий плечи...*[Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського.- К.: Наукова думка, 1974. – 782 с. ; 171]; *Ой піч наша регоче, короваю хоче...* [там само]; *Наша піч корогодит, на ноженьках ходит...* [там само; 174].

З давніх-давен люди вважали себе частиною живої природи: *Природа одному мама, а другому мачуха* [с. 10]. На думку В. Проппа, не було випадковим переплетіння землеробських і шлюбних мотивів..., поєднання чоловічого та жіночого начала вважалося необхідним з ціллю вплинути на родючість землі [Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. – Л.: Ленинградский ун-т, 1963. – 143 с., 54], яку називали матір'ю: *Земля – наша мати, всіх годує; Доглядай землю плідну, як матір рідну* [с. 12-13].

Прадавня людина помічала ієрархію між різноманітними силами природи: *Вогонь добрий слуга, але поганий хазяїн* [с. 18] .

Формування поняття “особистість” пов’язано з процесом формування категорії *живий / неживий* предмет у мові. Стосовно жіночої статі цей процес почався тільки після того, як повністю завершився для осіб чоловічої статі, коли охопив їх в однині та множині. Хронологічно це сталося в кінці XV – на початку XVII ст. (пор. з висновком В. Виноградова про те, що поняття “особистість” сформувалося до XVII ст.). На підстав сказаного зробимо висновок про міжособистісні стосунки між чоловіком та жінкою у суспільстві. В той період жінка повністю залежала від чоловіка. Розглянемо ці стосунки на рівні сім’ї, що яскраво представлено у фразеологічному фонді кожної мови. Тут ми виділяємо декілька типових моделей: 1) чоловік і жінка – полярність протилежностей: *Без чоловіка – то так, як без голови; Без жінки так, як без ума; Без жінки – як без кішки; Без жінки – як без рук; В хаті жінка три кути держить, муж – четвертий* [с. 95]; 2) чоловік і жінка – єдність протилежностей: *Найкраща спілка чоловік і жінка; Чоловік – голова, жінка – шия: куди захоче, туди й поверне; Де*

муж старий, а жінка молода, там рідко згода; Добра жінка мужа на ноги поставить, а зла і з ніг звалить; Жінка не бита, як миска не мита [с. 96]; 3) чоловік і жінка – нерозривна єдність: *Жінка – не лапоть, з ноги не скинеш; Жінка не рукавиця, мінять жінку не годиться; Куди голка, туди й нитка, куди чоловік, туди й жінка; Чоловік і жона – одна сатана; Чужий чоловік до часу, а свій до смерті; Живуть між собою, як риба з водою* [с. 100].

Чоловіка і жінку, які живуть у злагоді та любові, символізують голуб і голубка: *Живуть між собою, як голубів пара* [с.100]. За народними віруваннями, ворона – символ лиховісності; сімейство воронячих має диявольську природу: ворона чорна тому, що створена дияволом. Цього птаха символізує зажерливість («Та це ж вороняче горло»); пліткарство («Ой на мене люди брешуть та й прячуть ворони...»); невдячність («Годуй ворону, а вона тобі потім очі виклює») тощо [Жайворонок, с. 116]: *Хай чоловік, як ворона, а все ж жінці оборона* [с. 100].

Досить традиційним вважається погляд на зазначену опозицію *чоловік / жінка* як на двочленне аксіологічне протиставлення *свого* та *чужого*, що особливо характерне для архаїчної повсякденної свідомості, для колективного несвідомого (чужий – це та людина, яка не належать до моєї родини) [Селіванова, с. 202-203] Чоловіче начало беззастережно асоціювалася зі *своїм* світом, у той час як ставлення до жіночого начала було двояким, як і ставлення до роду, з якого брали дівчину для утворення нової родини. Молоду дружину прилучали до роду чоловіка через конкретні ритуали, і в результаті вона ставала *своєю* з поступовим звільненням від рис *чужого* [Попович М.В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К., 1985. – 78 с., с.78].

У проекції на стать як соціокультурну категорію опозиція чоловічого та жіночого пояснюється через опозиції *свого / чужого, правого / лівого, хорошого / поганого* і виявляється безпосередньо пов'язаною з відношенням належності з огляду на універсальні еталонні категорії маскулінності та фемінінності [Селіванова О. О. Міфологемна мотивація номінативних одиниць

(матеріалі української мови) / О. О. Селіванова // Мовознавство. — 2006. — №6. — С. 41–51., с.24].

Таким чином, представлений аналіз дозволяє зробити наступні висновки: опозиція *чоловіче / жіноче начало* (або чоловік та жінка) є результатом свідомого сприйняття світу, що віддзеркалено у мовній картині світу, зокрема й у фразеологічному фонді української мови. Символами цих двох протилежностей у міфологічній свідомості предків були: вогонь і вода; небо і земля (дощ і земля); сонце і земля; голуб і голубка; риба й вода тощо. З точки зору діалектичної єдності, чоловіче й жіноче начало – нерозривна єдність як добро і зло і як найважливіша умова вічного життя.